



QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

IQTIBOS UCHUN

Ismailova Ayjamal Jalgasovna. Milliy liboslardagi ramziylik va ranglar semantikasi (qoraqalpoq liboslari misolida) // «O'zbekiston olimi ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 662–667. – DOI: <https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910127>



«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

UDK: 391(575.172)

MILLIY LIBOSLARDAGI RAMZIYLIK VA RANGLAR SEMANTIKASI (QORAQALPOQ LIBOSLARI MISOLIDA)

Ismailova Ayjamal Jalgasovna

Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi

e-mail: ayjismailova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada milliy liboslardagi ramziylik va ranglar semantikasi qoraqalpoq xalqining an'anaviy kiyimlari misolida tarixiy-etnografik va semiotik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Libosning ijtimoiy-yosh belgilarini ifodalash, xalq e'tiqodlari va tabiat bilan bog'liq tasavvurlarni saqlash vazifalari yoritiladi. Oq, qizil, ko'k, yashil, sariq va qora ranglarning an'anaviy talqinlari hamda bezak unsurlari (kashta, ornament, zargarlik buyumlari) semantikasi ko'rib chiqiladi. Kiyim madaniyatini avloddan avlodga yetkazishda ayollarning o'rni alohida ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: milliy libos, ramziylik, ranglar semantikasi, qoraqalpoqlar, saukele, kiymeshek, ornament, nomoddiy madaniy meros.

Kirish (adabiyotlar sharhi)

Milliy libos har bir xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va estetik didini o'zida mujassam etgan moddiy-ma'naviy madaniyat hodisasidir. Kiyimning shaklida, kesimida, rangida va bezagida insonning jamiyatdagi o'rni — yoshi, jinsi, oilaviy holati, ijtimoiy mavqei — ifodalanadi, ya'ni libos o'ziga xos «matnsiz til» vazifasini bajaradi. Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlash masalasi dolzarblashgani sari, an'anaviy libosning ramziy mazmunini ilmiy jihatdan o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mamlakatimizda moddiy va nomoddiy madaniy merosni asrash hamda yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan e'tibor ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Qoraqalpoqlar Amudaryoning quyi oqimi va Orol bo'yi hududlarida yashab, chorvachilik, baliqchilik va dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan. Xo'jalik yuritishning bunday aralash shakli, tabiiy muhit va qo'shni xalqlar bilan uzoq muddatli madaniy aloqalar xalq kiyim-kechagida, uning bezak va ranglarida o'z aksini topgan. Shu sababli qoraqalpoq libosini faqat kundalik ehtiyoj vositasi sifatida emas, balki xalqning tarixiy tajribasi va ma'naviy dunyosini o'zida saqlovchi manba sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Qoraqalpoqlarning an'anaviy kiyim-kechagi tarixiy etnografiya doirasida, avvalo, xalqning moddiy madaniyatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda yoritilgan. Bu boradagi fundamental ishlardan biri T.A. Jdanko tomonidan yaratilgan qoraqalpoqlar tarixiy etnografiyasiga oid tadqiqotdir [1]. Ramzlarning marosim va ijtimoiy hayotdagi vazifasi V. Terner, o'tish marosimlari nazariyasi A. van Gennep, kiyimni belgilar tizimi sifatida talqin qilish R. Bart asarlarida nazariy jihatdan

asoslangan [2–4]. Madaniyatni ma'nolar tizimi sifatida o'qish g'oyasi K. Girts, poklik va himoya tushunchalarining ijtimoiy mohiyati M. Duglas tadqiqotlarida ochib berilgan [5, 6]. Ranglarning nomlanishi va idrok etilishi B. Berlin va P. Key tomonidan, rang tushunchasining tarixiy va madaniy jihatdan shakllanishi esa M. Pasturo asarida tahlil qilingan [7, 8]. Shunga qaramay, qoraqalpoq libosidagi ranglar semantikasi va bezak unsurlarining ramziy ma'nolari, ayniqsa ularning ayollar madaniyati bilan bog'liqligi, alohida tizimli tahlil obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi — qoraqalpoq milliy liboslaridagi ramziylik va ranglar semantikasini aniqlash, ularning ijtimoiy va ma'naviy vazifalarini tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilishdir. Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: libosning ijtimoiy-yosh belgilarini ifodalash vazifasini ochib berish; asosiy ranglarning an'anaviy ma'nolarini tizimlashtirish; bezak va zargarlik unsurlarining ramziy mazmunini tahlil qilish; libosning marosimlardagi o'rnini aniqlash; libos madaniyatini asrashda ayollarning rolini ko'rsatish.

Materiallar va uslublar

Tadqiqot nashr etilgan etnografik va tarixiy manbalar, muzey to'plamlaridagi kiyim va bezak buyumlari, shuningdek xalq og'zaki ijodi namunalari asosida olib borildi. Ishda tarixiy-qiyosiy, tizimli-tavsifiy va semiotik tahlil usullaridan foydalanildi. Semiotik yondashuv kiyimni ma'no tashuvchi belgilar majmui sifatida qarash imkonini berdi, tarixiy-qiyosiy usul esa qoraqalpoq libosidagi ramzlarni qo'shni turkiy xalqlar madaniyati bilan solishtirishga xizmat qildi.

Rang va bezak ma'nolarini talqin qilishda ularning kontekstga bog'liqligi hisobga olindi: bir xil rang libosning turi, kimga mo'ljallangani va qaysi marosimda kiyilishiga qarab turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Shuningdek, ramziy talqinlar hududiy va davrlar bo'yicha farq qilishi, bir manbadagi izoh boshqa manbalar bilan taqqoslanishi zarurligi inobatga olindi. Shu bois maqolada keltirilgan ma'nolar «an'anaviy talqinlar» sifatida berilib, ular yagona va o'zgarmas qoida sifatida emas, balki keng tarqalgan tasavvurlar sifatida ko'riladi.

Manbalar uch guruhga ajratildi: birinchisi — qoraqalpoq xalqining moddiy madaniyatiga oid ilmiy-etnografik nashrlar; ikkinchisi — kiyim, kashta va zargarlik buyumlarining muzey va ilmiy tavsiflari; uchinchisi — folklor va til materiallari. Har bir guruhdagi ma'lumotlar o'zaro solishtirilib, takrorlanuvchi va barqaror ramziy ma'nolar ajratib olindi, yakka manbaga tayangan talqinlar esa taxminiy sifatida baholandi.

Natijalar

1. Libos — ijtimoiy belgilar tizimi sifatida.

An'anaviy qoraqalpoq ayollari kiyimi ko'ylak, ustki kiyim va bosh kiyimidan iborat bo'lib, ular orasida ijtimoiy ma'noni eng aniq ifodalovchi qism — bosh kiyimidir. Qiz bola, kelin, turmush qurgan ayol va keksa ayol bosh kiyimi shakli, rangi va bezagi bilan bir-biridan farqlangan. To'y marosimida kelin kiyadigan saukele boy bezatilgan, baland shaklli bosh kiyimi sifatida qizning yangi ijtimoiy maqomga o'tishini ko'rsatadi. Turmush qurgan ayollar uchun xos bo'lgan kiyimeshek esa bosh, yelka va ko'krakni o'rab turuvchi oq mato bo'lib, ayolning

oilaviy holati hamda jamiyatdagi hurmatini bildiradi. Bu holatni o'tish marosimlari nazariyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqsak, bosh kiyimining almashishi shaxsning bir ijtimoiy bosqichdan ikkinchisiga o'tganini ommaviy tarzda tasdiqlovchi belgi vazifasini bajargan. Xalq nomi — «qoraqalpoq» (qora qalpoq) etnonimining bosh kiyimi bilan bog'lab izohlanishi ham (bu talqin ilmiy bahsli bo'lsa-da) qalpoq va bosh kiyimining xalq ongida qanchalik muhim o'rin tutganidan dalolat beradi.

Erkaklar kiyimida ham shunga o'xshash belgi vazifasi kuzatiladi: ustki kiyim (to'n), qalpoq va belbog' erkakning yoshi, mavqei va tantanali holatini ko'rsatgan. Bolalar kiyimi esa ko'proq himoya vazifasi bilan bog'liq bo'lib, unga tumor va bezaklar tikilishi bolani ko'z tegishidan asrash tasavvurini ifodalagan. Demak, libos har bir yosh bosqichida o'ziga xos ijtimoiy va ramziy mazmun tashigan.

2. Ranglar semantikasi.

An'anaviy talqinlarda oq rang pokizalik, ezgulik, farovonlik va ona sutining ramzi sifatida qabul qilingan; kiyimeshekning oq rangda bo'lishi ham ayolning ma'naviy pokligi va oila tayanchi ekanini ta'kidlaydi. Qizil rang hayot, quyosh, olov va unumdorlik bilan bog'lanadi hamda yovuz kuchlardan himoya qiluvchi rang sifatida yosh ayollar va kelin libosida, kashta hamda to'qima bezaklarda keng qo'llangan. Ko'k va firuza ranglari osmon va suv tushunchalari bilan bog'liq bo'lib, ayniqsa suv bo'yida yashagan xalq uchun hayot manbai ramzini bildiradi; firuza rangi va toshi, shuningdek, ko'z tegishidan saqlovchi vosita sifatida qadrlangan. Yashil rang bahor, o'simlik dunyosi va yangilanishni, sariq rang esa oltin, quyosh nuri va pishgan hosilni ifodalaydi. Qora rang tuproq, vazminlik va salobatni, ba'zi hollarda esa yo'qotish va motam holatini anglatgan.

Muhimi shundaki, ranglarning ma'nosi alohida emas, balki kombinatsiyada — libosning umumiy kompozitsiyasida namoyon bo'ladi: masalan, qizil, oq va ko'k ranglarning uyg'unligi hayot, poklik va himoya g'oyalarini yaxlit tasvirlaydi. Ranglar ko'pincha juft qarama-qarshiliklar (oq va qora, qizil va ko'k, iliq va sovuq) shaklida idrok etilib, dunyoni tartibga solishning ramziy usuli vazifasini bajargan. Turkiy madaniyatlarda «ko'k» tushunchasining tarixan osmon va moviy-yashil ranglar doirasini qamrab olgani ham rang ma'nolarining tabiat bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Bu esa ranglarni tabiiy idrok va madaniy an'ana natijasida shakllangan ikki qatlamli hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Ranglar tanlovida yosh omili ham muhim o'rin tutgan. An'anaga ko'ra yosh ayollar va kelinlar libosida yorqin, to'yangan ranglar (birinchi navbatda qizil va uning ranglari) ustunlik qilgan, turmush qurgan va keksa ayollar kiyimida esa oq va vazmin ranglar ko'proq uchragan. Bu hodisa ranglarning nafaqat estetik, balki ijtimoiy-yosh belgisi vazifasini ham bajarganini ko'rsatadi: rang ayolning hayot yo'lidagi o'rnini, ya'ni qiz, kelin, ona yoki keksa ayol maqomini ochiq ifodalagan va jamoa a'zolari uni bir qarashdayoq «o'qiy» olgan.

3. Bezak va zargarlik unsurlarining ramziy mazmuni.

Qoraqalpoq libosidagi kashta va ornamentlar tabiat hamda chorvachilik bilan bog'liq tasavvurlarni aks ettiradi. Qo'chqor shoxi shaklidagi naqshlar (qo'shqor muyuz) mollar ko'payishi va farovonlik, quyosh va yulduz shakllari yorug'lik va omad, o'simliksimon naqshlar esa bahor va hosildorlik g'oyasi bilan bog'lanadi. Kumush, marjon va oqiq (karneol) kabi bezaklar bir tomondan ijtimoiy mavqe va

boylikni ko'rsatsa, ikkinchi tomondan tumor vazifasini bajargan. Kumushning tozalovchi xususiyatiga ishonish va jarangdor bezaklar yovuz ruhlarni uzoqlashtiradi degan tasavvur xalq e'tiqodlarida keng tarqalgan.

Ko'plab tadqiqotchilar fikricha, an'anaviy libosda eng boy bezatilgan joylar — yoqa, yeng uchi, etak va bosh kiyimi chekkalari — tananing tashqi dunyo bilan «chegara» nuqtalari sifatida qaralgan va ularni bezash orqali himoyalash tasavvuri mavjud bo'lgan. Bu qarash poklik va chegara tushunchalari haqidagi antropologik nazariyalar bilan uyg'un keladi [6]. Shu tariqa, bezak nafaqat estetik, balki himoya va ma'naviy vazifani ham bajargan, libos esa insonni tabiiy va ma'naviy olamdan asrovchi «ikkinchi teri» vazifasini o'tagan.

4. Qiyosiy jihatlar.

Qoraqalpoq libosining ramziy tizimi Markaziy Osiyodagi qo'shni xalqlar — o'zbeklar (ayniqsa Xorazm vohasi aholisi), qozoqlar va turkmanlar — kiyim madaniyati bilan ko'plab umumiy jihatlarga ega. Ularning barchasida bosh kiyimi ayolning yoshi va oilaviy holatini ko'rsatuvchi asosiy belgi hisoblanadi, qizil rang himoya va hayot ramzi sifatida keng qo'llanadi, kumush va tosh bezaklar esa tumor vazifasini bajaradi. Bu o'xshashliklar turkiy ko'chmanchi va o'troq an'analarning uzoq muddatli o'zaro ta'siri natijasidir. Shu bilan birga, qoraqalpoq libosi bezaklarning boyligi, bosh kiyimlarining shakli va ularning ijtimoiy vazifasi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarni saqlab qolgan. Demak, qiyosiy tahlil bir tomondan umumturkiy va umumsharq ramziy asoslarni, ikkinchi tomondan mahalliy o'ziga xoslikni ajratib ko'rsatishga imkon beradi.

5. Libos va an'anaviy marosimlar.

Libos oilaviy va ijtimoiy marosimlarning ajralmas qismi bo'lgan. To'y marosimi kelinning kiyimi, bosh kiyimi va bezaklari orqali eng yorqin ramziy ifodasini topgan: unda qizil rang hayot va unumdorlik, kumush va qimmatbaho toshlar himoya va boylik, oq mato esa poklik g'oyasini ifodalagan. Farzand tug'ilishi bilan bog'liq marosimlarda bolaga tegishli kiyim va buyumlar ham himoya belgilari bilan bezatilgan. Motam marosimlarida esa libosning oddiyligi, ranglarning bo'g'iq bo'lishi yoki kiyim tartibining o'zgarishi yo'qotish holatini ko'rsatgan. Demak, libos hayotning asosiy bosqichlarini — tug'ilish, turmush qurish, keksalik va vafotni — ramziy jihatdan belgilab beruvchi vosita sifatida faoliyat yuritgan.

6. Libos obrazi til va og'zaki ijodda.

Libos ramzlari nafaqat kiyim-kechakning o'zida, balki tilda va og'zaki ijodda ham saqlangan. Xalq qo'shiqlari, dostonlar, maqollar va marosim aytimlarida libos va uning qismlari — bosh kiyimi, ko'ylak, bezaklar — go'zallik, or-nomus, oila tinchligi va ijtimoiy mavqe tushunchalarini ifodalovchi obrazlar sifatida uchraydi. Ranglar nomlari ham ko'chma ma'noda qo'llanib, oq rang ezgulik va yaxshi niyat, qora rang esa og'irlik yoki qayg'u bilan bog'lanadi. Bunday ko'chma ma'nolar rang semantikasining faqat moddiy buyumlar bilan cheklanmasdan, xalqning umumiy tafakkur tarzida ham chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Shu sababli libos ramzlarini o'rganishda etnografik ma'lumotlar bilan birga til va folklor materiallariga murojaat qilish tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi.

7. Ayollarning roli va ayol olimlar hissasi.

An'anaviy kiyim madaniyatining aksariyat qismi — kashtachilik, to'qish, matoga naqsh solish va bezaklarni tayyorlash — ayollar tomonidan yaratilgan va onadan qizga o'tib kelgan. Qiz bolalar ushbu hunarlarni oilada kuzatish va amaliy mashq orqali o'rgangan, natijada ramzlar tizimi og'zaki va amaliy tarzda avloddan avlodga yetkazilgan. Demak, ayollar libosning nafaqat foydalanuvchisi, balki ramzlar tizimining asosiy yaratuvchisi va saqlovchisidir. Bu holat nomoddiy madaniy meros nazariyasi nuqtai nazaridan ayollarni madaniy xotiraning bevosita tashuvchilari sifatida ko'rsatadi. Ayol olimlarning bu sohadagi hissasi ham alohida e'tiborga loyiq: etnograf, san'atshunos, muzeyshunos va tarixchi ayollar an'anaviy kiyim namunalarini yig'ish, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritish orqali xalq madaniyatining ma'nolarini avlodlar uchun saqlab kelmoqda. Ayol tadqiqotchilar hunarmand ayollar bilan bevosita muloqot qilish, ularning bilim va tajribasini yozib olish imkoniyatiga ega bo'lganligi bois, ramzlarning ichki mazmunini ochishda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, milliy libos tadqiqoti ayollarning ilm-fan orqali mamlakat madaniy taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasini yaqqol ko'rsatuvchi yo'nalishlardan biridir.

8. Zamonaviy o'zgarishlar va merosni saqlash.

XX asr davomida sanoat matolari va shahar kiyimining keng tarqalishi an'anaviy libosning kundalik hayotdagi o'rmini toraytirdi, natijada ko'pgina ramzlarning ma'nosi yosh avlod uchun tushunarsiz bo'lib qoldi. Bugungi kunda milliy libos asosan bayramlar, to'y marosimlari, sahna ko'rinishlari va festivallarda saqlanib qolmoqda. Shu bilan birga, ayol etnograf va san'atshunoslarning tadqiqotlari, muzey ekspozitsiyalari, hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash hamda milliy bezaklarni zamonaviy dizaynda qayta talqin qilish bu merosni saqlash va targ'ib etishning muhim yo'nalishlariga aylanmoqda. Muhim shart — bezak va ranglarning asl ma'nosini bilgan holda, ularni zamonaviy shaklda mazmunini buzmasdan qo'llashdir.

9. Natijalar muhokamasi.

Olingan natijalar qoraqalpoq libosini «matn» sifatida o'qish mumkinligini tasdiqlaydi: bu matnning «harflari» ranglar, shakllar va bezaklar, «grammatikasi» esa ularning o'zaro kombinatsiyasi va libosning kimga hamda qaysi vaziyat uchun mo'ljallanganligidir. Bunday yondashuv libosni faqat tavsiflash bilan cheklanmay, uning ijtimoiy vazifasi va ma'naviy mazmunini tushuntirishga imkon beradi. Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: ramziy talqinlarning bir qismi keyingi davrlarda yozib olingan bo'lib, ularning qadimiy ildizlarini to'liq isbotlash qiyin, hududlar bo'yicha farqlar esa yanada chuqur o'rganishni talab etadi. Kelgusi tadqiqotlarda dala-etnografik ma'lumotlarni, ayniqsa keksa hunarmand ayollar bilan suhbatlarni yozib olish, muzey buyumlarini raqamli tavsiflash va ularni boshqa turkiy xalqlar materiallari bilan kengroq qiyoslash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari qoraqalpoq milliy libosi ko'p qatlamli belgi tizimi ekanini ko'rsatdi. Birinchidan, kiyim, ayniqsa bosh kiyimi, shaxsning yoshi, oilaviy holati va ijtimoiy maqomini ifodalagan. Ikkinchidan, ranglar tabiiy hodisalar (quyosh, suv, osmon, o'simlik) va ezgulik hamda himoya g'oyalari bilan bog'liq ma'nolarga ega

bo'lib, ularning mazmuni kombinatsiyada ochiladi. Uchinchi, kashta, ornament va zargarlik buyumlari estetik vazifa bilan birga tumor sifatida ham xizmat qilgan. To'rtinchi, qiyosiy tahlil umumturkiy ramziy asoslar bilan birga mahalliy o'ziga xoslikni ko'rsatdi. Beshinchi, libos hayotning asosiy marosimlarini ramziy jihatdan belgilab bergan. Oltinchi, libos ramzlari til va folklorda ham o'z ifodasini topgan. Yettinchi, bu ramzlar tizimini yaratish va avloddan avlodga yetkazishda ayollar hal qiluvchi rol o'ynagan. Umuman olganda, qoraqalpoq libosi xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va estetik qadriyatlarini o'zida saqlovchi noyob madaniy matn bo'lib, uni chuqur o'rganish milliy o'zlikni mustahkamlash va nomoddiy madaniy merosni asrashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tavsiyalar: qoraqalpoq libosidagi ramz va ranglarni dala-etnografik tadqiqotlar hamda muzey to'plamlari asosida tizimli hujjatlashtirish; ularning ma'nolarini ta'lim jarayoniga, jumladan tarix va madaniyatshunoslik kurslariga kiritish; milliy libos an'alarini zamonaviy dizaynda ma'nosini buzmaganda holda qo'llash; hunarmand ayollar tajribasini raqamli arxivlarda saqlash; libos madaniyatiga oid ilmiy-ommabop nashrlar va ko'rgazmalarni ko'paytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
2. Turner V. The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual. – Ithaca: Cornell University Press, 1967.
3. Van Gennep A. Les rites de passage. – Paris: Nourry, 1909.
4. Barthes R. Système de la mode. – Paris: Seuil, 1967.
5. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973.
6. Douglas M. Purity and Danger. – London: Routledge and Kegan Paul, 1966.
7. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969.
8. Pastoreau M. Blue: The History of a Color. – Princeton: Princeton University Press, 2001.
9. «O'zbekiston – 2030» strategiyasi. – Toshkent, 2023.